

■ УДК 738.016.4:930.85(477.5)

А. Л. Щербань, кандидат історичних наук, докторант, Харківська державна академія культури, м. Харків

ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ТРАНСФОРМАЦІЇ ОРНАМЕНТАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КЕРАМІКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Охарактеризовано вплив політичних факторів на трансформації традиційної орнаментики кераміки Дніпровського Лівобережжя (до початку останнього десятиліття ХІХ ст.), зокрема змін у політичному статусі досліджуваної території та її місця в політиці сусідніх держав. Сформульовано висновок про опосередкованість новачій в орнаментациі глиняних виробів. З'ясовано, що на трансформації орнаментациі традиційної кераміки Лівобережної України впливали зміни в політичному статусі регіону.

Ключові слова: орнамент, глиняні вироби, політичні фактори.

А. Л. Щербань, кандидат исторических наук, докторант, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА ТРАНСФОРМАЦИИ ОРНАМЕНТАЦИИ ТРАДИЦИОННОЙ КЕРАМИКИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Охарактеризовано влияние политических факторов на трансформации традиционной орнаментики керамики Днепроовского Левобережжя (до начала последнего десятилетия ХІХ века), в частности изменений в политическом статусе исследуемой территории и ее места в политике соседствующих государств. Сформулирован вывод об опосредствовании новачий в орнаментации глиняных изделий. Выяснено, что на трансформации орнаментации традиционной керамики Левобережной Украины влияли изменения в политическом статусе региона.

Ключевые слова: орнамент, глиняные изделия, политические факторы.

A. L. Shcherban, Candidate of Cultural Studies, Doctoral student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

POLITICAL CHANGES AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE TRANSFORMATION OF TRADITIONAL POTTERY ORNAMENTATION IN LEFT-BANK UKRAINE

The author describes the transformations of traditional ornamentation of ceramic, in the late 19th century in Left Bank Ukraine, in particular, the changes in the political status in this area, and its place in the politics of neighboring States. The conclusion is made that innovations in

the ornamentation of pottery were influenced by transformations of cultural traditions and political factors.

Key words: ornaments, pottery, political factors.

Орнаментация традиційної кераміки Лівобережної України — багатогранне явище, що розвивалося під впливом різних чинників [8–10]. Зокрема, опосередковану роль відігравали зміни в політичному статусі досліджуваної території, місце її в політиці сусідніх держав. Але досі в наукових публікаціях вони стосовно трансформацій декору глиняних виробів не аналізувалися. Тому тема цієї статті — актуальна. **Мета** статті — окреслити трансформації традиційної орнаментики кераміки, що відбувалися в Дніпровському Лівобережжі після його підпорядкування різним державним утворенням. Верхня хронологічна межа дослідження — початок останнього десятиліття XIX ст. — зумовлена здійсненням штучних трансформацій, що спричинили суттєві новації в орнаментіці глиняних виробів кількох осередків досліджуваної території під впливом діяльності земств і прогресивної інтелігенції.

Як свідчать археологічні матеріали, територія сучасної Лівобережної України вже з доби неоліту розташовувалася на пограниччі західного і східного світів. У писемних пам'ятках її прикордонний статус уперше був відображений в античну добу. Відповідно до тогочасної доктрини, цивілізаційним кордоном між «Європою» й «Азією» були Дон та Азовське море. Тоді й пізніше досліджувані землі були зоною культурних контактів, відзначалися «розмитістю» і «прозорістю» кордонів, змінною геополітичною конфігурацією, культурною гетерогенністю, амбівалентністю й поліцентризмом, численністю колективних ідентичностей (локальних і надрегіональних), які перебували в стані постійної флуктуації. Не було чітко окреслених, стабільних ліній. Замість них існували окремі соціокультурні анклавні в широкому соціокультурному просторі [4, с. 10, 17, 19, 73]. Тобто, розвиток культури на Дніпровському Лівобережжі відбувався дещо по-іншому, ніж на іншій території України.

Дніпро, хоча й ніколи не був нездоланною перешкодою, але становив природну межу, яка зумовлювала специфічність політичних і культурних процесів на розділених ним територіях. Це позначалося, зокрема, на орнаментіці місцевої кераміки. Розвиваючись у межах спільних для всієї Наддніпрянщини тенденцій, вона завжди мала особливості у використуваних елементах і композиціях, відрізняючись від побутуючих у населення східніших земель,

що нині належать до складу Російської Федерації, за винятком правобережжя Дону, де в певні історичні періоди функціонували подібні до існуючих на території сучасної Лівобережної України археологічні культури, а в модерний час мешкала значна кількість етнічних українців. Це дало підстави певним політичним діячам і дослідникам ХІХ — початку ХХ ст. для долучення Правобережного Подоння до складу українських земель. Сучасний археолог Віталій Отрощенко виокремив Дніпро-Донецький осередок культурогенези [6].

Політично впродовж історичних часів досліджувана земля здебільшого була складовою багатонаціональних утворень. Зокрема, впродовж останнього тисячоліття вона послідовно входила до складу Київської Русі, Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої, з 1654 р. — Московської держави в межах Гетьманату. У писемних пам'ятках зафіксована інформація лише про кілька короткочасних періодів, коли мешканці частини Лівобережної України мали певну політичну самостійність.

Перший з них — це початок феодалізації Східної Європи (остання чверть I — початок II тисячоліття). У цей час у лісо-степу Дніпровського Лівобережжя існувало зафіксоване в літописах племінне об'єднання сіверян. Його культура загалом і орнаментация кераміки зокрема відрізнялися від притаманної іншим східнослов'янським племенам [8, с. 126–130]. Упродовж кінця Х–ХІ ст. ця територія втратила самостійність унаслідок розширення впливу Руської держави. Відповідно, на ці території поширилися загальноруські традиції орнаментування глиняного посуду. Олександр Моця підсумував існуючі нині відомості про цей процес. Він стверджує, що, укріплюючи південні кордони «Руської землі», київський князь Володимир Святославович «нача ставити городы на Десне и по Оустрыи, и по Трубежеви и по Суле, и по Стугне». Рання (датується кінцем Х — межею Х–ХІ ст.) група пам'яток руського типу (городище Воїнь та кілька відкритих поселень) на Сулі розташовувалася в її нижній частині. У другій половині ХІ ст. там виникло ще три фортеці. Наприкінці ХІ ст. — ще 10 фортець. Упершій половині — середині ХІІ ст. — 21 укріплення. У другій половині — наприкінці ХІІ ст. — ще 4. На середній і верхній Сулі на початку ХІ ст. зберігався масив корінного сіверянського населення, захищеного від кочівницьких нападів лісовими хащами й віддаленого від основних доріг, якими пересувалися кочівники. Із виокремленням Переяславської землі в самостійне прикордонне князівство та виникненням

половецької загрози процеси «одержавлення» Середньої Сули, імовірно, прискорилися. У середині — другій половині XII ст., коли освоєння і заселення територіального ядра Переяславської землі та її посульського кордону завершилося, — князівська адміністрація, на думку О. Моці, мала намір закріпити східні сфери впливу. У цей час, за археологічними даними, було споруджено кілька городищ і літописне місто Лтава на берегах Псла і Ворскли. Створення поселень руського типу супроводжувалося поширенням нової культури (зокрема гончарської) і, відповідно, нівеляцією культури сіверян, про що свідчать численні сліди руйнувань на городищах роменської культури. Наприклад, комплекс археологічних пам'яток біля с. Журавне Сумської області (правий берег р. Ворскла), де, вочевидь, розміщувався центр невеликого племені. Дружинники київських князів знищили його в другій половині X ст. — свідченням є сліди від грандіозної пожежі на сіверянському городищі, після якої життя на ньому не відновлювалося [5, с. 95–99, 103–104, 134].

Згідно з аргументованими дослідженнями Олега Сухобокова, князь Володимир на сіверянські землі спочатку надіслав загони воїнів. Після захоплення ними сіверянських городищ частину їх було зруйновано, а натомість споруджено нові. Разом з князівськими дружинниками на Сіверщині з'явилися переселенці з інших територій Русі — представники родовой й племінної аристократії з обслуговуючою челяддю, в складі якої були гончарі. Це позначилося і на розвиткові гончарства, де тривалий час (близько 100 років) співіснували місцева й принесена гончарні традиції. Факт співіснування в одних поселеннях представників різних слов'янських і неслов'янських етносів археологічно підтверджують й інші категорії знахідок. Наприклад, з могильників біля давньоруського міста-гавані Воїнь і міста Желни походять височні кільця кривичів, радимичів, в'ятичів, сіверян, предмети фіно-угорського («чюдь») особистого вбрання та речі балтського («меря») походження [7, с. 196, 209, 280, 281].

Відомо, що з прийняттям 988 р. християнства Київська Русь «увійшла в релігійно-культурний простір Візантії, запозичивши з нього разом з православною доктриною основні «матриці» політичної й інтелектуальної культури» [4, с. 14]. Саме візантійські православні культурні традиції представники світської влади та духовенство почали активно насаджувати населенню Лівобережної України після його долучення до складу Києво-Руської держави. Але все-таки повністю уникнути язичницьких вірувань не вдалося.

Донині для українського православ'я (зокрема, мешканців Лівобережної України) характерні язичницькі пережитки. Щоправда, своєрідна сіверянська орнаментация кераміки після поширення християнства припинила існування і була замінена загальнопоширеними на всій території Русі плавними та прямими концентричними лініями, що наносяться під час обертання гончарного круга. Їх застосування, очевидно, не викликало заперечень у православного духовенства, оскільки вони, відповідно, не мали виразно язичницького магічного чи апотропеїчного сенсу.

До речі, передумова захоплення київським князем сіверянських земель — це знищення різноетнічного Хазарського каганату (представником якого на Дніпровському Лівобережжі була салтівська (салтово-маяцька) культура (VIII–X ст.) [3, с. 111–136] з власною, технічно розвиненішою, ніж тогочасна слов'янська, гончарною культурою. Цікаво, що саме після ліквідації каганату в давньоруських гончарів поширилися технічні вдосконалення, які через невеликий проміжок часу були привнесені на Дніпровське Лівобережжя русичами.

Другий нетривалий період (1663–1687) — доба Руїни, коли досліджувані землі, очолювані власним гетьманом, опинилися під протекторатом Московської держави. Водночас інша частина України перебувала під впливом Речі Посполитої й Османської імперії, але в культурному сенсі населення обох частин Подніпров'я було монолітним. Це позначилося, зокрема, на поширенні на сході західних традицій багатого орнаментування посуду. Таких, яких у російських землях Московського царства не було. Теоретично, винятком мали стати землі Слобідської України (з початку заселення після монголо-татарської навали вони не входили до географічних і символічних кордонів Малоросії, тривалий час вважалися Росією-«Москвою» [4, с.21]), де мешкало немало етнічних росіян і, відповідно, міг використовуватися посуд, виготовлений і орнаментований у російських традиціях. Але етнографічні матеріали цього факту не підтверджують. За археологічними даними вдалося виокремити російський компонент у посуді лише для нетривалого (кінець XVI — початок XVII ст.) періоду існування російської фортеці Цареворисів [2]. Натомість, на українських кахлях для облицювання печей з доби Руїни почали траплятися зображення російського двохголового орла. Та і, загалом, використовувалися кілька типів подібних орнаментальних композицій кахельної орнаментики [1].

До речі, саме зі здобуттям територіально-політичної основи — козацької державності — в історичних нарративах набула обґрунтування «малоросійська» ранньомодерна ідентичність, завершення формування якої відбулося лише в першій половині XIX ст. [3, с. 20]. Цікаво, що впродовж XVIII — першої половини XIX ст. за Лівобережною Україною закріпилася й офіційно оформилася в працях істориків та офіційних документах назва «Малоросія» [4, с. 30–31]. На завершення цього процесу було створено Малоросійське генерал-губернаторство, що територіально збігалось з Лівобережною Україною.

У часи формування козацької державності на Дніпровському Лівобережжі розпочався черговий етап орнаментування глиняних виробів, коли на них (здебільшого миски, тарілки та кахлі) почали наносити складні рослинні орнаменти. Цей етап пов'язаний з поширенням у регіоні, відповідно до загальноєвропейських тенденцій, барокової культури, а також переселенням унаслідок сприяння лівобережної влади та намагань уникнути складної ситуації на Правобережжі Дніпра тамтешніх мешканців, зокрема майстрів-гончарів, котрі принесли із Заходу модні новації.

Отже, серед політичних чинників на трансформації орнаментациї традиційної кераміки Лівобережної України до початку останнього десятиліття XIX ст. опосередковано впливали зміни в політичному статусі регіону. Унаслідок політичних перетворень — підпорядкування певній державі з розвинутішою гончарною технологією — на досліджуваній території набували поширення інші культурні традиції, зокрема орнаментация глиняних виробів. Відповідно, можна підсумувати, що розвиток орнаментациї кераміки Лівобережної України, як і кожної іншої подібної території, котра перебувала або починала існування під політичним тиском інших держав, залежав від культурних впливів цих країн. Але підпорядкування Московській державі не зумовило зміни в оздобленні посуду, оскільки ця галузь російського гончарства була менше розвинутою, ніж українська. Побутова, світська українська культура XVII ст. орієнтувалася на західний світ, з яким населення Лівобережжя пов'язували давні культурні зв'язки. Ця орієнтация збереглася в гончарстві до кінця досліджуваного періоду. Саме орнаментика глиняного посуду стала одним з факторів, що відрізняли українську народну культуру від російської впродовж століть спільного існування в одній державі аж до часів штучного творення в 1930-х рр. єдиного «радянського» народу. У той період для перенесення українських орнаментів на російський ґрунт

з найвідомішого центру виготовлення орнаментованої кераміки — Опішні (Полтавщина) — до провідних гончарських осередків Радянського Союзу (зокрема РСФСР) було відряджено випускників опішнянських гончарних навчальних закладів [11, с. 130–132].

Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю детальнішої характеристики трансформацій орнаменталістики глиняних виробів України під впливом політичних факторів.

Список використаних джерел

1. Виногородська Л. Батури́нська кахля / Лариса Виногородська, Юрій Ситий // Пам'ятки України: історія та культура. Наук. часопис. — 2008. — № 3. — С. 28–38.
2. Голубева І. Міждисциплінарне дослідження посуду московського типу Царевборисівської фортеці / Ірина Голубева // Українська керамологія. — Опішне : Укр. Народознавство, 2011. — С. 59–66.
3. Комар А. В. Предсалтовский и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А. В. Комар // Vita Antiqua. — Київ : ВПЦ «Київський університет». — 1999. — № 2. — С. 111–136.
4. Кравченко В. В. Блуждающая Украина. Ч. 1 / В. В. Кравченко // Кравченко В. В. Представления о Пограничье и практики их использования / В. В. Кравченко и др. — Вильнюс : ЕГУ, 2012. — 174 с.
5. Моця О. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / Олександр Моця. — Київ : Стародавній Світ, 2011. — 640 с.
6. Отрощенко В. В. Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми) / В. В. Отрощенко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. — Київ : Шлях, 2005. — С. 36–38.
7. Сухобоков О. В. «Земля незнаема» : населення басейна Середнього Псла в X–XIII в. по матеріалам роменско-древнерусського комплексу в с. Каменное / О. В. Сухобоков. — Київ : Вид-во ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2012. — 376 с.
8. Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя / Анатолій Щербань. — Полтава : АСМІ, 2011. — 248 с.
9. Щербань А. Історія орнаменталістики кераміки Лівобережної України VII тисячоліття до н.е. — XVI століття / Анатолій Щербань // Вісн. Львів. нац. акад. мистецтв. — 2010. — Вип. 21. — С. 205–216.
10. Щербань А. Л. Причини трансформацій орнаменталістики народної кераміки Лівобережної України / А. Л. Щербань // Культура України. — Харків : ХДАК, 2014. — Вип. 47. — С. 75–81.
11. Щербань О. Опішненська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941) / Олена Щербань // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 2–3. — С. 124–133.

References

1. Vynohrodska L. Baturynska kakhliа / Larysa Vynohrodska, Yurii Sytyi // Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura. Nauk. chasopys. — 2008. — № 3. — S. 28–38.

2. Holubieva I. Mizhdystsyplyarnarne doslidzhennia posudu moskovskoho typu Tsareborysivskoi fortetsi / Iryna Holubieva // Ukrainska keramologhiia. — Opishne : Ukr. Narodoznavstvo, 2011. — S. 59–66.
3. Komar A. V. Predsaltovskiy i rannesaltovskiy gorizonty Vostochnoy Evropy (voprosy khronologii) / A. V. Komar // Vita Antiqua. — Kyiv : VPTs «Kyivskiy universytet». — 1999. — № 2. — S. 111–136
4. Kravchenko V. V. Bluzhdayushchaya Ukraina. Ch. 1 / V. V. Kravchenko // Kravchenko V. V. Predstavleniya o Pogranichye i praktiki ikh ispolzovaniya / V. V. Kravchenko i dr. — Vilnyus : EGU, 2012. — 174 s.
5. Motsia O. Ukraintsi: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia) / Oleksandr Motsia. — Kyiv : Starodavnii Svit, 2011. — 640 s.
6. Otroshchenko V. V. Dnipro-Donetskyi osередok kulturohenezy (post-anovka problemy) / V. V. Otroshchenko // Problemy doslidzhennia pamiatok arkhеologhii Skhidnoi Ukrainy. — Kyiv : Shliakh, 2005. — S. 36–38.
7. Sukhobokov O. V. «Zemlia neznaema» : naselenye baseina Sredneho Psla v Kh–KhIII v. po materialam romensko-drevnerusskoho kompleksa v s. Kamennoe / O. V. Sukhobokov. — Kyiv : Vyd-vo TOV «Ahrar Media Hrup», 2012. — 376 s.
8. Shcherban A. Dekor hlynianykh vyrobiv Livoberezhnoi Ukrainy vid neolitu do serednovichchia / Anatolii Shcherban. — Poltava : ASMI, 2011. — 248 s.
9. Shcherban A. Istoriia ornamentatsii keramiky Livoberezhnoi Ukrainy VII tysiacholittia do n.e. — KhVI stolittia / Anatolii Shcherban // Visn. Lviv. nats. akad. mystetstv. — 2010. — Vyp. 21. — S. 205–216.
10. Shcherban A. L. Prychyny transformatsii ornamentatsii narodnoi keramiky Livoberezhnoi Ukrainy / A. L. Shcherban // Kultura Ukrainy. — Kharkiv : KhDAK, 2014. — Vyp.47. — S. 75–81.
11. Shcherban O. Opishnenska shkola maistriv khudozhnoi keramiky (1936–1941) / Olena Shcherban // Ukrainskyi keramologhichniy zhurnal. — 2004. — №2–3. — S. 124–133.

■ UDC 738.016.4:930.85(477.5)

POLITICAL CHANGES AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE TRANSFORMATION OF TRADITIONAL POTTERY ORNAMENTATION IN LEFT-BANK UKRAINE

Shcherban A. L., Candidate of Cultural Studies, Doctoral student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv
kozaks_1978@ukr.net

The aim of this paper is to characterize the transformation of the traditional ceramics decorations of Left-Bank Ukraine under the influence of political changes in this area and its place in the politics of the neighbouring countries.

Research methodology. This paper is based on the application of the comparative-historical method of research.

Results: The ornamentation of traditional ceramics of Left-Bank Ukraine is a multi - faceted phenomenon developed under the influence of several factors. In particular, the indirect role was played by changes in the political status of this area, its place in the politics of neighbouring countries. So far they have not been analysed in relevant scientific publications on decoration transformation of ceramics. In this paper the author characterizes transformations of traditional ceramics ornamentation occurred in the late 19th century in Left-Bank Ukraine. The paper also describes development trends of ornament pottery in two short periods: the existence of tribal Union of the Severians (last quarter I - beginning of second Millennium) and Ruins time (1663-1687). The conclusion is made on the emergence of innovations in the ornamentation of pottery under the influence of cultural priorities and the traditions of other cultures, and as a result of political transformations. Due to the subordination to the state with more developed pottery technology (as it was the case with Kievan Rus), local pottery ornaments were changed to those that prevailed in this country. After the subordination to the Muscovite state, where the pottery was not as developed as in Ukraine, changes have not occurred. The attention is focused on the frontier status of this territory (between Western and Eastern civilizations). The author summarizes that the traditional Ukrainian folk ornamentation was focused on the Western world during the second Millennium, as it had close cultural and economic ties with the population of Left Bank Ukraine. Pottery ornamentation became one of the factors that distinguished the Ukrainian folk culture from the Russian one during the centuries of co-existence in one state.

Novelty. An attempt is made in this paper to show transformation of pottery ornamentation on Left-Bank Ukraine under the influence of political changes.

The practical significance. The results of the study can be used in further research on culture, history, ethnology, archaeology and art history.

Key words: ornaments, pottery, political factors.

Надійшла до редакції 17.02.2015р.